

نقش امیر المؤمنین علی علیه السلام
در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی

زهرا زمانی قورتانی

دکتر عباسعلی فراهتی

(عضو هیأت علمی دانشگاه کاشان)

سرشناسه	: زمانی قورتانی، زهرا
عنوان و نام پدیدآور	: نقش امیرالمومنین علی علیه السلام در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی/ زهرا زمانی
مشخصات نشر	: قورتانی، عباسعلی فراهنی.
مشخصات ظاهری	: تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۵.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۷۰۰-۱۴-۷
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۳۳۹-۳۸۷.
موضوع	: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق -- اخلاق
موضوع	: Ali ibn Abi-talib, Imam I, 600-661 -- Ethics
موضوع	: اخلاق اسلامی
موضوع	: Islamic ethics
شناسه افزوده	: فراهنی، عباسعلی
رده بندی کنگره	: BPA/۲۳۷/۸۷۷ ۱۳۹۵
رده بندی دیویی	: ۶۱/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۲۶۰۳۷۱

انتشارات منشور سمیر

نقش امیرالمومنین علی علیه السلام در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی

تألیف: زهرا زمانی قورتانی، دکتر عباسعلی فراهنی (عضو هیأت علمی دانشگاه گلستان)

ویراستار: فاطمه زمانی قورتانی

ناشر: منشور سمیر

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول- ۹۵

قیمت: ۳۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۷۰-۱۴-۷

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱۷ مقدمه

بخش اول: کلیات

۲۷ فصل اول: بنیادهای مفهومی

۲۷ گفتار اول: مفهوم شناسی اخلاق

۲۷ مبحث اول: اخلاق در لغت

۲۸ مبحث دوم: اخلاق در اصطلاح

۳۲ مبحث سوم: برآیند گفتار

۳۳ گفتار دوم: علم اخلاق

۳۳ مبحث اول: تعریف علم اخلاق

۳۸ مبحث دوم: برآیند گفتار

۳۹ گفتار سوم: موضوع علم اخلاق

۴۴ گفتار چهارم: شاخه‌های علم اخلاق

۴۸ گفتار پنجم: جایگاه علم اخلاق

۵۲ گفتار ششم: عوامل شکوفایی اخلاق

- مبحث اول: راه‌های مؤثر در شکوفایی اخلاق ۵۲
- طریقه اول: توجه به فواید دنیوی فضایل و تحسین افکار عمومی ۵۲
- طریقه دوم: طریقه انبیاء و توجه به فواید اخروی فضایل ۵۳
- طریقه سوم: مخصوص قرآن و آن محو زمینه‌های رذایل اخلاقی ۵۶
- مبحث دوم: معیار ارزش‌های اخلاقی ۵۷
- گفتار هفتم: عواملی کلی سقوط اخلاقی ۶۰
- عامل اول: مریض نفس ۶۰
- عامل دوم: دنیا ۶۱
- عامل سوم: وسوسه‌های شیطان ۶۲
- فصل دوم: زمینه‌های تاریخی** ۶۴
- گفتار اول: پایه‌گذار علم اخلاق ۶۵
- گفتار دوم: نقش دین در پی‌ریزی نظام اخلاقی ۶۷
- گفتار سوم: عوامل تأثیرگذار در اخلاق اسلامی ۶۹
- گفتار چهارم: پایه‌گذار علم اخلاق در اسلام ۷۱
- گفتار پنجم: گسترش علم اخلاق بعد از امام علی علیه السلام از سوی شاگردانش ۷۳
- گفتار ششم: فهرستی مختصر از برخی کتاب‌های اخلاقی ۷۹
- بر آیند فصل ۸۲

بخش دوم: نگاهی بر فلسفه اخلاق

فصل اول: مبادی علم اخلاق ۸۶

گفتار اول: مبادی تصویری علم اخلاق ۸۶

مبحث اول: مفاد باید و نباید ۸۶

مبحث دوم: مفاد حسن و قبح ۹۰

مبحث سوم: ارزش، الزام، مسئولیت ۹۲

الف) ارزش ۹۲

ب) الزام ۹۴

ج) مسئولیت ۹۶

مبحث چهارم: انشایی یا اخباری بودن قضایای اخلاقی ۹۸

گفتار دوم: مبادی تصدیقی علم اخلاق ۱۰۱

مبحث اول: نوع قضایای اخلاقی ۱۰۱

مبحث دوم: اطلاق یا نسبت در اخلاق ۱۰۳

مبحث سوم: مدرک قضایای اخلاقی ۱۰۶

مبحث چهارم: معیار قضایای اخلاقی ۱۰۸

مبحث پنجم: رابطه باید و هست ۱۱۱

- فصل دوم: اصول موضوعه در اخلاق اسلامی ۱۱۴
- گفتار اول: پذیرش وجود روح در انسان ۱۱۵
- مبحث اول: دلایلی بر وجود روح انسانی ۱۱۶
- الف) دلایل عقلی ۱۱۶
- ب) دلایل حسی ۱۱۶
- گفتار دوم: احوال روح ۱۱۹
- گفتار سوم: تجرد روح و بقای آن ۱۲۱
- گفتار چهارم: کمال خواهی روح و تکامل پذیری آن ۱۲۱
- گفتار پنجم: آزادی انسان ۱۲۸
- گفتار ششم: حسن فعلی و حسن فاعلی ۱۳۱
- گفتار هفتم: پذیرش حسن و قبح عقلی ۱۳۴
- گفتار هشتم: ایمان به مبدأ و معاد ۱۳۹
- گفتار نهم: جدا نبودن اخلاق از جهان بینی ۱۴۴
- گفتار دهم: بها دادن به علم و ادراک به ویژه علم حضوری ۱۴۹

بخش سوم: امام علی (علیه السلام) و دانش اخلاق اسلامی

فصل اول: اخلاق فردی	۱۵۸
گفتار اول: تقوا	۱۵۹
مبحث اول: از بُعد نظری	۱۵۹
مبحث دوم: از بُعد عملی	۱۶۲
گفتار دوم: زهد	۱۶۵
مبحث اول: از بُعد نظری	۱۶۵
مبحث دوم: از بُعد عملی	۱۶۷
گفتار سوم: صدق و راستی	۱۷۰
مبحث اول: از بُعد نظری	۱۷۰
مبحث دوم: از بُعد عملی	۱۷۵
گفتار چهارم: صبر	۱۷۸
مبحث اول: از بُعد نظری	۱۷۸
مبحث دوم: از بُعد عملی	۱۸۲
گفتار پنجم: شکر	۱۸۶
مبحث اول: از بُعد نظری	۱۸۶

- مبحث دوم: از بُعد عملی ۱۹۰
- گفتار ششم: شجاعت ۱۹۴
- مبحث اول: از بُعد نظری ۱۹۴
- مبحث دوم: از بُعد عملی ۱۹۷
- گفتار هفتم: اخلاص ۲۰۱
- مبحث اول: از بُعد نظری ۲۰۱
- مبحث دوم: از بُعد عملی ۲۰۴
- گفتار هشتم: عجب ۲۰۷
- مبحث: از بُعد نظری ۲۰۷
- فصل دوم: اخلاق اجتماعی ۲۱۱
- گفتار اول: نیکوکاری ۲۱۲
- مبحث اول: از بُعد نظری ۲۱۲
- مبحث دوم: از بُعد عملی ۲۱۶
- گفتار دوم: اصلاح بین خلق ۲۱۹
- مبحث اول: از بُعد نظری ۲۱۹
- مبحث دوم: از بُعد عملی ۲۲۱

۲۲۳	گفتار سوم: ادای امانت
۲۲۳	مبحث اول: از بُعد نظری
۲۲۵	مبحث دوم: از بُعد عملی
۲۲۷	گفتار چهارم: انفاق
۲۲۷	مبحث اول: از بُعد نظری
۲۳۱	مبحث دوم: از بُعد عملی
۲۳۳	گفتار پنجم: تواضع
۲۳۳	مبحث اول: از بُعد نظری
۲۳۶	مبحث دوم: از بُعد عملی
۲۴۱	گفتار ششم: غیبت
۲۴۱	مبحث: از بُعد نظری
۲۴۵	گفتار هفتم: دروغ
۲۴۵	مبحث: از بُعد نظری
۲۵۰	گفتار هشتم: عدالت
۲۵۰	مبحث اول: از بُعد نظری
۲۵۴	مبحث دوم: از بُعد عملی
۲۶۱	بر آیند بخش

بخش چهارم: مروری بر اثرپذیری دانشمندان مسلمان در حوزه اخلاق از امیرالمؤمنین علیه السلام

فصل اول: تأثیر امیرالمؤمنین علیه السلام بر اندیشه دانشمندان اهل سنت ۲۶۷

گفتار اول: جاحظ بصری و اثرپذیری او از کلام امام علی علیه السلام ۲۶۸

مبحث اول: رسایل الجاحظ ۲۶۹

مبحث دوم: الدین و التبیین ۲۷۳

گفتار دوم: ماوردی و اثرپذیری او از امیرالمؤمنین علیه السلام ۲۷۶

مبحث: أدب الدنيا و الدین ۲۷۶

۱- در دوری گزیدن از کبر و اجاب ۲۷۷

۲- نشانه‌های کذاب ۲۷۸

۳- صبر و جزع ۲۷۹

۴- هموار کردن مصیبت‌ها ۲۸۰

۵- فضیلت مشورت ۲۸۱

گفتار سوم: ابوحامد غزالی و اثرپذیری او از امیرالمؤمنین علیه السلام ۲۸۲

مبحث: احیاء علوم الدین ۲۸۴

۱- صدق ۲۸۵

۲- صبر ۲۸۷

- ۳- عجب ۲۹۱
- ۴- کبر ۲۹۲
- ۵- دروغ ۲۹۳
- گفتار چهارم: ابن ابی الحدید و اثر پذیری او از امیرالمؤمنین علیه السلام ۲۹۵
- مبحث: شرح نوح البلاغه ۲۹۶
- فصل دوم: تأثیر امیرالمؤمنین علیه السلام بر اندیشه اندیشمندان شیعه ۳۰۴
- گفتار اول: ابن مسکویه را اثر پذیرم. او از امیرالمؤمنین علیه السلام ۳۰۵
- مبحث اول: تهذیب الأخلاق و تطهیر الاذواق ۳۰۵
- ۱- غضب ۳۰۶
- الف) دیدگاه ابن مسکویه ۳۰۶
- ب) دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام ۳۰۷
- ۲- ترس از مرگ ۳۰۸
- الف) دیدگاه ابن مسکویه ۳۰۸
- ب) دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام ۳۱۱
- ۳- مزاح ۳۱۳
- الف) دیدگاه ابن مسکویه ۳۱۳

- ۳۱۳..... (ب) دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام
- ۳۱۴..... ۴- حسد
- ۳۱۴..... (الف) دیدگاه ابن مسکویه
- ۳۱۴..... (ب) دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام
- ۳۱۵..... مبحث دوم: حاویدان خرد
- ۳۱۹..... گفتار دوم: ترجمه سرالدين طوسی و اثرپذیری او از امیرالمؤمنین علیه السلام
- ۳۲۰..... مبحث: اخلاق ناسری
- ۳۲۶..... گفتار سوم: فیض کاشانی و اثرپذیری او از امیرالمؤمنین علیه السلام
- ۳۲۶..... مبحث: المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء
- ۳۲۳..... گفتار چهارم: محمد مهدی نراقی و اثرپذیری او از امیرالمؤمنین علیه السلام
- ۳۳۳..... مبحث: جامع السعادات
- ۳۳۴..... ۱- شرف علم و حکمت
- ۳۳۵..... ۲- اندیشه نیک و تفکر
- ۳۳۶..... ۳- طمع
- ۳۳۷..... ۴- رازبوشی

نتیجه ۳۳۹

الف) نتایج جزئی ۳۳۹

ب) نتیجه کلی ۳۴۶

فهرست مراجع ۳۴۹

الف) کتاب ۳۴۹

ب) مقالات ۳۶۷

فهرست آیات ۳۶۹

فهرست روایات ۳۷۵

الف) روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۳۷۵

ب) روایات امام علی علیه السلام ۳۷۷

ج) روایات امام صادق علیه السلام ۳۸۷

فهرست اعلام ۳۸۹

الف) اسامی اشخاص ۳۸۹

ب) اسامی کتابها ۳۹۴

ج) اسامی مکانها ۳۹۶

دانش اخلاق از جمله دانش‌هایی است که فراگیری آن بر همه سفارش شده است؛ چراکه زینت‌دادن روح به این دانش و در پی آن عمل به این علم آدمی را در جرگه انسان‌های وارسته و سالک قرار می‌دهد. پرورش روح از جمله امور مهمی است که توجه به آن از ضرورت کافی برخوردار است، آرایش روح به فضایل اخلاقی و پیرایش آن از رذایل اخلاقی وظیفه هر انسانی است؛ زیرا این روح از ودیعه‌های خداوند و در دست انسان امانتی است و وظیفه او محافظت از این امانت و پرداختن به آن است تا شایسته مقام انسانیت گردد.

با توجه به این که انسان به تمام معارف الهی نیازمند است، اما نیازمندی روح او به این معرفت، یعنی دانش اخلاق و به دنبال آن تهذیب روح بیشتر است. در ساختار جامعه مدنی بسیاری از امور باید فراهم شود که امی‌ترین آن‌ها تهذیب روح است، وقتی روح انسان تهذیب گردد حل بسیاری از مشکلات بر انسان می‌گردد، علم و اراده انسان در این مسیر می‌تواند راهگشا باشد، پس ضروری است که در راه تعلیم و تعلم آن کوشش کرد و مناسب‌ترین راه این است که با استفاده از منابع اصیل این علم، راه را برای شناخت آن هموار کرد تا کسی که اندک میلی بر اصلاح نفس خود دارد با جستجو و تحقیق در این منابع شناختی، بر علم خود بیفزاید و با عمل به آن به گرفته زمینه را برای تربیت و تهذیب نفس فراهم آورد.

با این بیان می‌توان گفت که بررسی دانش اخلاق اسلامی از اهمیت والایی برخوردار است و از طرفی امیرالمؤمنین (علیه السلام) تندیس اخلاق اسلامی است؛ زیرا بنا بر گواهی تاریخ، بعثت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در عصر جاهلیت موجب تحولات و دگرگونی‌های بنیادی در حوزه علمی - فرهنگی، سیاسی و اجتماعی به خصوص در تغییر و دگرگونی بنیاد سنت‌های جاهلی و تکوین نظام اخلاقی بر مبنای ارزش‌های توحیدی و معیارهای انسانی گردید، اما پس از رحلت آن حضرت با پیدایش برخی از انحرافات در ساختار حکومتی جامعه

نوبنیاد اسلامی به تدریج ارزش‌های اسلامی تغییر شکل داد و نهاد توحیدی اسلام در معرض آسیب‌های جدی قرار گرفت، پس از آن که امیرالمؤمنین علیه السلام زمام حکومت اسلامی را در دست گرفت چون جامعه نیاز به اصلاحات در زمینه‌های مختلف داشت از این روی آن حضرت اقدامات گسترده‌ای در بازگشت جامعه اسلامی به عصر رسالت و پیروی از قرآن و سنت نبوی به عمل آورد که مهم‌تر از همه، تلاش و کوشش آن حضرت در تغییر ساختار فکری جامعه اسلامی به ویژه در زمینه اخلاق بود.

اثر حاضر در صدد است تا پس از ارایه تعریفی جامع از اخلاق به دانش اخلاق بپردازد و پس از معرفی آن، مسایلی که در این دانش از اهمیت قابل توجهی برخوردار است، مطرح نماید و اوایی را که از این دانش را بیان کند تا در ضمن طرح این مباحث، نقش حضرت علی علیه السلام در شکوفایی دانش اخلاق بیش از پیش آشکار گردد. از این روی اندیشه‌های تابناک حضرت علی علیه السلام در ضمن مباحث بیان شده، با تحلیلی هر چند کوتاه، تلاش گردیده است تا آن حضرت علیه السلام را به عنوان پایه‌گذار دانش اخلاق در اسلام معرفی نموده که اندیشه‌های آن حضرت و آموزه‌های ایشان نیز به نوعی متأثر و الهام گرفته از قرآن و سنت نبوی صلی الله علیه و آله است.

بنابراین از آنچه که ما را در رسیدن به این هدف یاری می‌سازد، استمداد و پیش از پرداختن به دانش اخلاق و بررسی نقش حضرت علی علیه السلام در این زمینه، مسئله فلسفه اخلاق مطرح و سعی شده است تا به اثبات این مطلب بپردازد که اندیشه‌های آن حضرت علیه السلام به عنوان راهنما و چراغ هدایت در تثبیت اصول و مبانی این علم، معرفی گردد. پس از آن در بحث از دانش اخلاق به بررسی برخی فضایل و رذایل اخلاقی پرداخته شده است و آن‌ها را از بُعد نظری و عملی مطرح نموده، نقش حضرت را از هر دو بُعد مد نظر قرار داده، سپس نقش و تأثیری که بر برخی آثار مکتوب دوره‌های بعد از ایشان داشته مورد بررسی قرار گرفته است.

روش انجام این تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و گردآوری اطلاعات و سازماندهی و تحلیل و تدوین مطالب می‌باشد.

شایان ذکر است که این اثر پس از مقدمه در چهار بخش به شرح ذیل تدوین گردیده است.

بخش اول تحت عنوان «کلیات» نام‌گذاری شده شامل دو فصل است.

فصل اول: بنیادهای مفهومی

فصل دوم: زمینه‌ها، تاریخی

در فصل اول تلاش شده است تا مفهیمی که ما را در فهم بیشتر موضوع یاری می‌رساند، مطرح شود؛ مفاهیمی مانند: اخلاق، علم اخلاق، موضوع علم اخلاق و غیره.

در فصل دوم از این بخش به تاریخ علم اخلاق پرداخته، بنیان‌گذار آن را معرفی کرده، نقش دین را در پی‌ریزی نظام اخلاقی و سپس عوامل تأثیرگذار بر اخلاق اسلامی را مطرح نموده، پس از آن به معرفی پایه‌گذار علم اخلاق در اسلام پرداخته شده است.

بخش دوم نیز با عنوان «نگاهی بر فلسفه اخلاق» دربرگیرنده دو فصل است.

فصل اول: مبادی علم اخلاق

فصل دوم: اصول موضوعه در اخلاق اسلامی

در فصل اول تلاش شده تا مبادی علم اخلاق که شامل مبادی تصویری و مبادی تصدیقی است مورد بررسی قرار گیرد.

گفتار اول: مبادی تصویری از جمله: مفاد باید و نباید، مفاد حسن و قبح و غیره.

مبادی تصدیقی از دو قسمت تشکیل شده است: یکی تصدیق به وجود موضوع و دیگری اصولی که مبنای اثبات مسایل قرار می‌گیرد و تحت عنوان اصول موضوعه مطرح می‌شود.

گفتار دوم از این فصل به قسم اول از مبادی تصدیقی می‌پردازد از جمله: نوع قضایای اخلاقی، مدرک قضایای اخلاقی و غیره.

از آنجایی که نوع دوم از مبادی تصدیقی خود بحث مفصلی را دربرمی‌گیرد آن را در فصلی جداگانه از آن بخش و با عنوان اصول موضوعه در اخلاق اسلامی مطرح کرده، اصولی مانند: پذیرش وجود روح در انسان، تجرد روح و بقای آن و غیره.

بخش سوم با عنوان «امام علی علیه السلام و دانش اخلاق اسلامی» در دو فصل مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل اول: اخلاق فردی

فصل دوم: اخلاق اجتماعی

در هر دو فصل تلاش شده است تا با رعایت جابجایی به گزینش برخی صفات و ویژگی‌ها پرداخت و آن‌ها را از هر دو بُعد نظری و عملی امام علی علیه السلام مورد بحث قرار داد.

پس از آن در بخش چهارم کتاب تلاش گردیده شخصیت‌هایی چند از اندیشمندان اخلاقی - اسلامی ذکر شود و به بیان اثرپذیری آن‌ها از اندیشه و افکار امیرالمؤمنین علیه السلام پرداخته آن را تحت عنوان «مروری بر اثرپذیری دانشمندان مسلمان در حوزه اخلاق از امیرالمؤمنین علیه السلام» در دو فصل مطرح کرد.

فصل اول: تأثیر امیرالمؤمنین علیه السلام بر اندیشه دانشمندان اهل سنت

فصل دوم: تأثیر امیر المؤمنین علیه السلام بر اندیشه اندیشمندان شیعه

در پایان، نتیجه‌ای که از این اثر گرفته می‌شود در دو قسمت نتایج جزئی از مباحث و نتیجه کلی، هدف خود را به خواننده القا نموده است. امید است که مثمر ثمر واقع شود.

جهت نگارش، تدوین این اثر هفت دسته از منابع را در اختیار داشته‌ایم.

۱- لغت‌نامه‌های معتبر

«العین» از خلیل بن احمد فراهیدی؛

«معجم الصحاح» از اسماعیل بن حماد جوهري؛

«مجمع البحرين» از فخر الدین طبرسی و غیره.

۲- تفاسیر قرآن

«جامع البیان فی تفسیر القرآن» از محمد بن جریر طبری؛

«التبیان فی تفسیر القرآن» از محمد بن حسن طوسی؛

«المیزان فی تفسیر القرآن» از سید محمد حسین طباطبائی و غیره.

۳- شروح نهج البلاغه

«شرح نهج البلاغه» از عزالدین ابوحامد بن ابی‌الحدید؛

«شرح نهج البلاغه» از میثم بن علی بن میثم بحرانی؛

«ترجمه و تفسیر نهج البلاغه» از علامه محمد تقی جعفری و غیره.

۴- کتاب‌های تاریخی

«وقعة صفین» از نصر بن مزاحم منقروی؛

«الإمامة و السياسة» از ابن قتیبہ دینوری؛

«تاریخ یعقوبی» از احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب واضح، معروف به یعقوبی رعیه.

۵- کتاب‌های روایی

«المحاسن» از ابو جعفر احمد بن ابی عبدالله برقی؛

«الكافی» از محمد بن یعقوب کلینی؛

«أمالی الصدوق» از محمد بن علی بن بابویه صدوق؛

«بحار الأنوار» از محمد باقر مجلسی و غیره.

۶- کتاب‌های اخلاقی

«تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق» از ابن مسکویه رازی؛

«اخلاق ناصری» و «أوصاف الأشراف» از خواجه نصیرالدین طوسی؛

«إحیاء علوم الدین» از ابو حامد محمد غزالی؛

«المحجة البيضاء فی تهذیب الإحیاء» از محسن فیض کاشانی؛

«جامع السعادات» از محمد مهدی نراقی و غیره.

«نسبیت و اطلاق از دیدگاه شهید مطهری» از مجید ابوالقاسم زاده؛

«درآمدی بر فلسفه اخلاق» از مسعود امید و غیره.

در پایان بایسته است از آقایان دکتر حمیدرضا فهیمی تبار، دکتر محمد اخوان و دکتر مصطفی عباسی مقدم برای رهنمودهای ارزشمند و از خانواده محترم به خاطر همراهی و حمایت بی دریغشان و از خانم فاطمه زمانی قورتنی برای ویراستاری متن، تشکر و قدردانی شود.

والحمد لله رب العالمین

وصلی الله علی محمد وآله الطاهرين